

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

"Нація" і "націоналізм": слова і терміни

Слова "нація" й "націоналізм" у сучасній науковій, публіцистичній і навчальній літературі користуються надзвичайною популярністю. Більшість людей сприймає їх як цілком природні, звичні терміни, що не потребують особливих пояснень і просторих коментарів. Проте, коли виникає потреба в тому, щоб бодай трохи детальніше з'ясувати суть цих понять, ми опиняємося перед таким розмаїттям підходів, версій, узагальнень і теорій, що не залишається нічого іншого, як "починати з початку". А спочатку, як відомо, було слово.

"Нація": еволюція слова

Походження слова "нація" простежується від латинського *natio* (рід, плем'я). На перших порах цей термін мав дещо зневажливий зміст і певною мірою відповідний соціальний контекст. Так, у Давньому Римі словом "нація" називали групи чужинців з певного регіону, зазвичай об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, як корінні громадяни¹. В своїх промовах Ціцерон називав "націями" віддалені і "варварські" народи. Відповідно суспільний статус представників такої групи був нижчий за статус громадян Римської республіки. Згодом поняття "нація" стали отожднювати здебільшого з місцем народження. Це відбулося після 212 р., коли статус громадян Римської імперії отримали всі особисто вільні її жителі. Існувала, наприклад, "natio Afer" — громадяни імперії, що народилися в Африці.

В інших "світових" мовах того часу (наприклад, грецькій та давньоєврейській) також існували відповідники для визначення чужинців, адекватні латинському слову "нація". Це "інструментальне" значення терміну -- група чужинців, об'єднаних спільним географічним місцем походження чи споріднених кровно, залишалося незмінним протягом кількох століть. Характерно, що термін "нація" завжди мав подвійний соціально-психологічний зміст: з одного боку, він служив вербальним інструментом відчуження однієї спільноти від іншої, з другого — був висловом солідарності для тих, хто до "нації" не входив. У будь-якому випадку один з перших варіантів терміну мав іноді відверте, іноді приховане ксенофобське значення.

Середньовіччя успадкувало і саме слово, і його значення. В історичних хроніках воно вживалося тоді, коли йшлося про віддалені, малознайомі народи, культура яких вважалася відсталою, чужою. Під час хрестових походів, коли знання про довколишній світ та інші народи

стало об'ємнішим, слово "нація" набуло і певного "етнографічного змісту", проте для визначення інших народів та держав частіше вживалося інше слово — "gens", яке було синонімом слова "нація". Об'єднання купців, караванам яких довелося перетинати чимало кордонів, також називалися "націями", визначаючи таким чином рідну країну, місце походження².

Досить поширеним слово "нація" в середні віки було в університетах, передусім серед студентських спільнот. Студентські "нації" склалися за принципом спільного географічного походження. В Паризькому університеті, наприклад, існували "нація Франції", "нація Німеччини", "нація Пікардії", "нація Нормандії" (l'honorable nation de France, la fidele nation de Picardie, la venerable nation de Normandie, la constant nation de Germanie).

Середньовічний західний світ, об'єднаний системою династичних зв'язків, єдиною церквою та універсальною мовою культурних і політичних еліт — латиною, не знав поділу на "нації" в тому розумінні, в якому цей поділ став домінуючим у пізніші, новітні часи. Серед згаданих студентських "націй" Паризького університету "французька" включала не лише французів (тобто жителів тодішньої Франції), а й іспанців та італійців, "пікардійська" включала також голландців, "німецька" англійців³.

Оскільки студентські спільноти того часу функціонували також як своєрідні "групи взаємної допомоги" або як спілки чи своєрідні земляцтва, слово "нація" набуло ще одного значення — це була вже не тільки "спільнота за походженням", а й "спільнота інтересів"⁴. Проте "етнічний" зміст терміну мав не менше значення, ніж раніше. Зрозуміло, студентські "нації" були неформальними і досить нестійкими спільнотами. Залишаючи університет, студент виходив зі складу "нації".

Приблизно з кінця XIII ст. виникло ще одне розуміння поняття "нація" - цим терміном об'єднувалися представники певних спрямувань церковної політики на церковних соборах, причому до різних "націй" входили представники не тільки церковних, але й світських кіл певної країни чи країн. "Нації" були угрупованнями представників інтелектуальної, теологічної чи церковної еліти того часу, об'єднаної територіальною ознакою.

Вже на церковному соборі в Ліоні 1274 р. згадуються окремі "нації". Такий поділ заохочувався папами, які нерідко були зацікавлені в тому, щоб порушити єдність учасників соборів з метою збільшення свого впливу. На Віденському соборі 1311—1313 рр. під час голосування було представлено вісім "націй": італійська, іспанська, німецька, датська, англійська, шотландська, ірландська і французька. Іноді ці "нації" об'єднувалися для вирішення на свою користь того чи іншого питання. Наприклад, на знаменитому соборі в Констанці (1415 р.) було представлено чотири "нації", але до "німецької нації" погодилися увійти угорці, чехи, поляки, шведи й датчани.

В такому розумінні термін мав поважніший соціально-психологічний зміст, оскільки давав почуття належності до престижної формальної групи, підвищував соціальний статус особистості, яка належала до такої "нації". Можна сказати, що це був важливий крок на шляху "соціалізації" даного терміну і водночас його подальшої "етнізації". Члени "націй" на соборах епохи пізнього середньовіччя нерідко підкреслювали свою належність до певної країни і, що не менш важливо, — до певної мови, хоча в ті часи домінуючою мовою культурного, політичного і релігійного життя була латина. Зокрема, англійська делегація на соборі в Констанці наголошувала на важливості для себе кровної спорідненості й спільної

мови, що викликало непорозуміння і несприйняття з боку італійців. Останні виступали проти роз'єднання християнського світу саме в церковних справах.

У XV ст. слово "нація" згадується і в юридичних документах. Так, 1486 р. в одному з імперських законів вперше була використана назва "Римська Імперія німецької Нації" (Rumishes Reich deutscher Nation). За різними версіями, термін "німецька Нація" тоді і пізніше вказував на єдність німців, отже, мав суто етнічне значення і певною мірою — територіальне: імперські закони діяли на територіях, заселених німцями⁵. У Трансільванії XV ст. існували три "нації", які визнавалися юридичне і мали представництво в трансільванському сеймі: угорці, секелі й саксонці. Угорська "нація" складалася лише з представників аристократії, мовно-етнічний критерій не мав значення⁶. Цікаво й те, що в документах римо-католицької церкви XVI-XVII ст. для населення українських й білоруських земель використовувався термін "рутенська нація" — йшлося про релігійну і мовну спільноту.

Слово "нація" (і вже не тільки в середньовіччя) іноді вживалося поза етнічним, мовним чи географічним контекстом — лише для визначення певної спільноти групових інтересів. Макіавеллі, наприклад, згадував "націю" гібеллінів, Монтеск'є іронічно називав ченців "святенською нацією", Юм в есе "Про національні характери" доводив, що нація — це певна "група осіб". В XVII—XVIII ст. словом "нація" різні автори час від часу об'єднували лікарів, адвокатів, молодих жінок і навіть деяких тварин⁷. Цікаво, що і в новітні часи, коли зміст слова стабілізувався в лексиконах різних наук, політичній термінології тощо, його й надалі використовують часом в абсолютно несподіваному контексті. В. Коннор, зокрема, згадує книгу, яка вийшла в 1970-ті роки в Америці і називалася "Лесбійська нація"...⁸.

На думку американської дослідниці Дії Грінфелд, приблизно в XVI ст. саме в Англії термін "нація" почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова "народ" (в латині слово "populus" "народ" мало зовсім інше значення, ніж слово "natio"). "Ця семантична трансформація, — пише Л. Грінфелд, — означала появу першої нації в світі, [нації] в тому розумінні цього слова, в якому воно вживається сьогодні, а також початок ери націоналізму"⁹.

Утім, в етимологічних словниках, лексиконах XVI—XVII ст. латинське "natio" зберігало здебільшого старе значення. Проте сама ідея ідентифікації терміну не лише з певною територією, але й з державою та її населенням свідчила про зміни в семантичному значенні слова. Водночас слово "народ" (populus) та його відповідники в європейських мовах (peuple, popolo, pueblo) поки що залишалися, крім Англії, чужими словом "нація".

Згодом, в ході розкладу старого династичного порядку, формування "національних" держав у Європі, розвитку "національних" мов, які заступили латину, і "націоналізації" церков відбувалися й зміни в понятті "нація". Поступово протягом XVII ст. цей термін використовувався в деяких європейських країнах як відповідник поняття "народ" і пов'язувався з такими категоріями, як "громадянство", означаючи належність до певної *територіально-політичної*, а не суто етнічної чи мовної спільноти¹⁰. "Нація" дедалі більше ототожнювалася з "народом", тобто населенням країни загалом.

В останній чверті XVIII ст. слово "нація" у французькій мові фактично було еквівалентом слова "народ" (peuple) і вживалося як відповідник останнього. В знаменитій "Енциклопедії" Д. Дідро визначав "на-

цію" як значну кількість людей, що живе на певній території і управляється одним урядом ". Абат Ватель у 1758 р. ототожнював "націю" з державою.

Отже, англійська і французька мови (мови економічно й політичне найпередовіших у XVIII ст. народів) культивували політичне значення терміну "нація", і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, політичним символом. Етнічні складники терміну не відігравали суттєвої ролі — до "нації" включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. Рівні права різних етнічних груп гарантувалися належністю до однієї — політичної — "нації". Французька "нація" складалася не тільки з етнічних "французів", але й з бретонців, провансальців, ельзасців та ін. Саме у цьому випадку тисячолітня межа між поняттями *patio* та *populus* зникла. "Нація" стала синонімом "народу".

З часом, особливо після Французької революції, це розуміння набуло дальшого поширення. Стали популярнішими й нові його формальні компоненти. Зокрема, в XIX ст. поняття "нація" дедалі частіше (наприклад, у Франції, США чи Англії) ототожнювалося з поняттям "держави". Тривала, так би мовити, подальша семантична "етатизація" слова, розпочата у попередні часи. Внаслідок цього, зокрема, слово "нація" (*nation*) в англійській і французькій мовах часто є відповідником слова "країна" або "держави". Ліга Націй, утворена 1920 р. (*League of Nations, Societe des Nations*), була, як відомо, об'єднанням держав, як і її наступниця - Організація Об'єднаних Націй.

Щоправда, в німецькій мові слово "нація" вже в модерну епоху, тобто в "епоху націоналізму", мало дещо інший зміст, ніж в англійській і французькій. Старе поняття "нація", успадковане від часів існування "Священної Римської Імперії Німецької Нації", підкреслювало єдність німців не за політичною ознакою (як єдність суверенного народу та його держави), а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій. Для німців, розпорошених між сотнями, а після наполеонівських воєн — кількома десятками німецьких держав, "вільних міст", князівств тощо, слова "нація" (*Nation*) і "народ" (*Volk*) були синонімами саме в цьому розумінні. Проте терміни "нація" (*Nation*) і "держави" (*Staat*), на відміну від англійської і французької, в німецькій не були тотожними. Німецьке значення слова "нація", з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов'янських і центральноєвропейських народів (зокрема, в українській). Саме вони слово "нація" ототожнювали передусім з культурно-мовними спільнотами значною мірою під впливом німецького "культурницького" чи "органічного" націоналізму (варто пам'ятати й те, що німецька мова в часи "національних відроджень" слов'янських народів панувала в суспільних науках, а університети з німецькою мовою викладання були тими осередками, де навчалися інтелектуальні еліти цих народів).

Та обставина, що особливого значення культурно-мовні характеристики поняття "нація" набули саме для тих, хто щойно вступав в "епоху націоналізму", розпочату Французькою революцією, виглядає цілком природною та історично зумовленою. Ще у XVIII ст. видатний німецький філософ і просвітитель Йоган-Готфрід Гердер охарактеризував "націю" передусім як мовно-культурну спільноту. Його ідея стала домінантною серед народів центрально-східної Європи, які в XIX ст. вступили в фазу так званого "національного відродження" і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження за браком

міцних політичних та економічних еліт, власної державності чи, припустимо, територіальної єдності (чехи, українці, словенці, балканські народи та ін.). Отже, "ера націоналізму" принесла з собою й відновлення "етнічного" розуміння поняття "нація", яке мало досить чіткий політичний контекст.

Загалом у XIX ст. визначилися дві основні лінгвістичні традиції у вживанні слова "нація", які відображали певні політичні й культурні традиції. Кожна з них мала власні "сфери впливу" в науці, політиці, на рівні побутової свідомості. Після другої світової війни, коли домінуючою мовою світового суспільствознавства стала англійська, зріс вплив англосаксонського розуміння слова "нація", і не лише в наукових сферах. Згадаймо, що національно-визвольні рухи третього світу здебільшого ототожнювали "націю" з "державою".

Зростання національних рухів в Європі в другій половині XIX ст. сприяло тому, що зміст поняття "нація" дедалі більше урізноманітнювався. Зокрема, до нього додавалися соціально-психологічні "компоненти". В знаменитому есе-промові 1882 р. "Qu'est-ce qu'une nation?" ("Що таке нація?") видатний французький історик і лінгвіст (бретонець за походженням) Ернест Ренан зазначав: "Нація — це душа, це духовний принцип", підкреслюючи цим морально-етичний, соціально-психологічний зміст поняття ¹².

Загострення боротьби між "передовими" і "відсталими" націями, останні з яких також прагнули стати "передовими", поширення "соціального дарвінізму" і расових теорій в Європі кінця XIX ст. сприяли тому, що, як і тисячоліття тому, націю почали ототожнювати з "расою", з "кровними зв'язками". (Можна, зокрема, згадати заклик Отто фон Бісмарка до німців "думати кров'ю"). Слово "нація" як синонім расовості, винятковості увійшло в арсенал агресивної, шовіністичної, расистської риторики.

Зрештою, в середині XIX ст. зміст поняття "нація" доповнився і характеристиками, які стосувалися економічного буття того чи іншого народу. Сучасні дослідники пов'язують це з впливом промислової революції і появою теорій економічної і політичної модернізації, найяскравішим представником яких був німецький мислитель Фрідріх Ліст ¹³.

Отже, семантична еволюція слова "нація" охоплює не одне тисячоліття людської історії. Незважаючи на те, що воно абсорбувало певні "об'єктивні" характеристики (територія, реально існуючі спільноти), все ж значно більшою мірою залишалося символом, інтелектуальним знаряддям, суб'єктивним витвором, штучною конструкцією, знаком, абстракцією і в цьому відношенні не відрізняється від усіх інших понять-символів, винайдених людством в ході культурної еволюції. Можливо, саме це і стало однією з основних причин розмаїття наукових, ідеологічних, політичних та інших інтерпретацій та визначень поняття "нація".

В українській інтелектуальній традиції слово "нація", яке увійшло до активного публіцистичного й наукового ужитку не раніше останньої чверті XIX ст., традиційно ототожнювалося зі словом "народ", що, в свою чергу, означало передусім етнічно-мовну спільноту, тобто тих, хто належав до української "нації" за правом народження. Лише на початку XX ст., коли сформувалися основні політичні течії в українському русі (ліберально-демократична, соціалістична, консервативна і націоналістична), виникло політичне розуміння терміну "нація". Ці дві тенденції в розумінні слова залишаються актуальними і нині. Але це — інша і надто широка тема.

"Нація" - хаос дефініцій

Еволюція терміну, зрештою, привела до того, що формулювання якогось синтетичного, універсального і утилітарного визначення "нації" стало неможливим, хоча й бажаним, принаймні для науковців. Саме слово іноді виглядає "понятійним хамелеоном", який змінює колір залежно від зовнішніх умов. Будь-який дослідник, котрий починає цікавитися якимось аспектом буття "націй", зустрічається з термінологічним розмаїттям, часом просто з хаосом, і головною проблемою для нього стає вибір дефініції, яка відповідає його концептуальному баченню питання.

Важко сказати, хто перебував у гіршому становищі в часи ідеологічного протистояння "двох систем" - радянські суспільствознавці, яким дозволялося використовувати одну, універсальну дефініцію "нації", автором якої був Й. Сталін (він, у свою чергу, "запозичив" її в австрійських марксистів — К. Каутського та К. Реннера) і яка з невеликими варіаціями залишалася канонічною, чи західні дослідники націй і націоналізму, які ніколи не відчували браку різноманітних дефініцій (котрі, в свою чергу, здебільшого повторюють одна одну або ж характеризують певну, домінуючу рису поняття).

Зрештою, сучасні наукові дискусії з "національного питання" часом розгортаються в "паралельних" просторах, не знаходячи спільних пунктів для взаємного порозуміння саме тому, що поняття "нація" іноді охоплює або надто багато характеристик, або ж адресується окремим факторам, які не визнаються.

Втім, в певних моментах вдається досягти згоди й уникнути методологічної какофонії. Багато дослідників, наприклад, виключають з характеристик поняття "нація" ототожнення з "державою" і з "расою" (зрозуміло, існують прихильники протилежного погляду). Більшість погоджується з тим, що до таких ознак треба віднести *спільну мову, територію, спільний історичний досвід, зафіксований у відповідному міфі, спільні культурні ознаки, іноді релігію* тощо. Якщо вести розмову про дефініції, то представники різних суспільствознавчих дисциплін зосереджуються на тих суттєвих характеристиках поняття "нація", які відповідають специфіці, методології та понятійному апаратові їхньої науки. При цьому і всередині кожної дисципліни також часом не існує консенсусу щодо розуміння поняття "нація".

Загалом таких підходів існує досить багато, і це розмаїття зумовлене передусім тим, що майже в кожному випадку звертається увага на певні функціональні (економічна, культурна, політична спільнота) чи формальні (територія) характеристики одного й того ж феномену. Одна й та ж сутність розглядається в різних проявах — соціальних, політичних, психологічних тощо.

Історики розглядають "націю" саме як історико-культурний чи історико-політичний феномен, намагаючись висвітлювати його в єдності об'єктивних і суб'єктивних характеристик. Політологи цікавляться проблемами буття "нації" в таких аспектах, як політика, державне управління тощо. Для них "нація" - форма організації певного народу, певної політичної спільноти.

Філософи прагнуть розглядати "націю" здебільшого як культурну спільноту, в єдності її історії, мови, літератури, традицій, міфів тощо. Соціологи дивляться на "націю" з погляду групової поведінки, вважаючи її найбільшим з можливих колективів людського суспільства. Свої підходи до проблеми життєдіяльності "нації" випрацьовують психологи, літературознавці, психіатри, психоаналітики, біблієзнавці, навіть дослідники міжстатевих взаємин і сексопатологи. В будь-якому випадку необхідна для

наукового пізнання формалізація поняття "нація" відбулася, однак цей процес, мабуть, триватиме, доки існуватимуть нації.

Цілком очевидно, що "універсальне" визначення "нації" як людської спільноти, якщо воно претендує на повну змістовність, має включати в себе *мовні, культурні* (зокрема, й *релігійні*), *територіальні, економічні, соціальні, соціально-психологічні й політичні характеристики*. (Втім, список можна продовжити.) Однак жодна з цих характеристик не може претендувати на домінуючу роль. Така "об'єктивна" характеристика єдності нації, як мова, наприклад, стає малоприматною, коли, наприклад, йдеться про швейцарців (всередині єдиної нації існують чотири рівноправні мови), бельгійців (дві мови), канадійців (дві мови) тощо. Англійською мовою розмовляють принаймні в шести незалежних державах, населення яких вважає себе окремими націями, іспанською — в двадцяти, арабська є мовою багатьох суверенних націй Сходу.

Інша "об'єктивна" характеристика — територія — також стає досить розпливчастою, коли йдеться про "діаспорні" нації (євреїв, вірмен, українців) або про прикордонні території, заселені представниками різних націй (як було в чеських Судетах до виселення звідти німців).

Коли звернемося до "суб'єктивістських" характеристик, справа стає навіть складнішою. Адже якщо дивитися на націю як на спільноту, об'єднану "історичною пам'яттю", не доведеться довго шукати приклади, що зроблять цю ознаку проблематичною. Американський дослідник К. Дойч слушно зауважує з цього приводу: "...Коли "спільна" спадщина стає спільною? ... В Європі існує доволі багато націй, які століттями жили поруч в одних й тих країнах, як, наприклад, чехи і німці в Богемії. Представники цих [національностей] мали спільне місце народження; їхні предки переживали ті самі історичні події; проте в них немає нічого спільного — одні й ті ж події вони оцінюють з протилежних позицій, а сам факт спільного життя в одній країні лише поглиблює конфлікт між ними" ⁴.

Зрозуміло, що домінуючість якоїсь з наведених ознак визначається конкретними умовами формування і рівнем політичного розвитку певної нації, історичною ситуацією тощо. "Об'єктивні" характеристики нації є не менш "суб'єктивними", ніж самі суб'єктивні: достатньо згадати, що питання про територіальну належність тієї чи іншої нації — місце і розмір "колиски" своєї нації її ідеологи здебільшого визначають самостійно, керуючись політичною кон'юктурою.

Слід зважати й на те, що чим "універсальнішим" виглядає визначення "нації", тим більше в ньому буде складників, які не відповідатимуть якимось конкретним формам буття певних націй на будь-якому етапі їхнього існування. Не існує "рецепту", який визначає чітке співвідношення згаданих компонентів й на основі якого можна одну спільноту визначити як "націю", а іншій відмовити у цьому привілеї. Зрештою, припустимо, що якийсь "ідеальний" рівень єдності, узгодженості всіх згаданих компонентів свідчить про рівень зрілості, розвинутості нації, однак при цьому варто пам'ятати, що граничний рівень зрілості, розвинутості об'єкта може означати кінець його існування в старій якості... Отже, "ідеальна нація", в гармонійній єдності усіх згаданих параметрів, — це, мабуть, вже не "нація", а щось інше.

Націоналізм

Порівняно з "нацією" слово "націоналізм" є відносно недавнього походження. Вперше воно згадується в XV ст.: у Лейпцігському університеті, заснованому 1409 р., воно з'явилося після релігійно-схоластичного диспуту в Празі між професорами чеської "нації" та тими, хто до її складу не

входив. Тоді це слово означало, як і термін "нація", певну університетську спільноту, створену для захисту власних корпоративних інтересів і вживалося також стосовно студентських об'єднань. Серед професорів цього університету існувало чотири "нації", кожна з яких раз на півроку висувала свою кандидатуру на посаду ректора. Можливо, той "націоналізм" був не більше, ніж німецьким варіантом терміну "нація".

В XVII ст. це слово було вилучено з інтелектуального обігу, заборонено для вживання серед освіченої публіки. Наприкінці XVIII ст. в Німеччині "nationalismus" означав національний дух, національне піднесення, захоплення власною культурою. Втім, вже тоді з'явилося негативне значення слова. Й.-Г. Гердер зауважував, що одні нації можуть не лише запозичати в інших необхідний для них культурний та історичний досвід, але й ненавидіти одна одну. Останнє він характеризував як "примітивізм, вузький націоналізм"¹⁵. Однак учений визнавав, що націоналізм може мати і позитивне значення тоді, коли нації треба самотужки вирішувати якісь складні завдання.

В Німеччині XIX ст. слово "націоналізм" було непопулярним і навіть не з'являлося в найповніших на той час словниках-лексиконах Брокгауза і Майера. Згодом, у XX ст., "націоналізм" ототожнювався в німецькій мові з надмірними виявами національних почуттів і навіть ксенофобією або з наголосом на важливості національної держави. Цілком зрозуміло, що таке значення слова "націоналізм" було пов'язано зі специфікою розуміння терміну "нація" в німецькій мові. "Націоналізм" здебільшого пов'язувався з характером відносин між націями.

Слово "націоналізм" французькою мовою уперше вжив абат Огюстен Баруель у 1798 р. майже в тому значенні, що й німецький відповідник¹⁶. В своїх "Мемуарах до історії якобінства", написаних на еміграції, в Лондоні, католицький священик ототожнював "націоналізм" з "патріотизмом", партикуляризмом і егоїзмом, підкреслюючи, як негативну рису, його революційний, руйнівний характер. Націоналізм, "любов до нації" замінив, на думку Баруеля, любов до людства в цілому¹⁷.

У Франції це слово також спочатку не увійшло до активного політичного чи публіцистичного лексикону, а пізніші згадки про нього не залишають сумнівів щодо його негативного значення. Словник Робера 1860 р. ототожнює "націоналізм" з національною винятковістю і ксенофобією. Фактично воно було значною мірою синонімом слова "шовінізм". Щоправда, французькі історики кінця XIX — початку XX ст. словом "націоналізм" позначали національний рух, вживаючи його як відносно нейтральний термін. Поява на історичній сцені монархічно-націоналістичної Action Francaise додала нового значення слову. Один з стовпів так званого інтегрального націоналізму М. Барре вважав, що "націоналізм" був засобом об'єднання нації, її інтеграції, і, відповідно, термін використовувався для означення ступеня цієї єдності.

В англійській мові слово "націоналізм" з'являється у першій половині XIX ст. Спочатку воно мало теологічне значення: Оксфордський словник 1836 р., зокрема, ототожнював "націоналізм" з доктриною, згідно з якою певні нації є об'єктом божественного вибору. Згодом воно ототожнювалося з почуттям національної індивідуальності, зі словами "національність", "патріотизм". На відміну від німецької, в англійській мові слово "націоналізм" було нейтральним як в ідеологічному сенсі, так і з морально-етичного погляду, воно було позбавлено моралізаторського контексту (згодом впливи інших ідеологій внесли певні корективи). Зауважимо, що в сучасній англійській мові слова-пари nationalism — nationality іноді вживаються як синоніми.

У другій половині XIX ст. термін поступово набув поширення в інших європейських мовах, зокрема, в слов'янських. Його значення залежало від історичного контексту і культурно-інтелектуальних та політичних традицій тієї чи іншої країни. Здебільшого в мовах націй, які прагнули національного визволення, переживали період "національного відродження" чи націотворення, слово "націоналізм" мало або нейтральний, або позитивний контекст, ототожнювалося з боротьбою за національні права. Поширення марксизму в Європі, зокрема, в центральній і східноєвропейському регіонах, загострення міжнаціональних суперечностей і боротьба між передовими націями за економічний і політичний поділ світу, яка вилилася в першу світову війну, призвели до того, що слово "націоналізм" дедалі більше, особливо в масовій свідомості, ототожнювалося з ксенофобією і національною ворожнечею.

Це повною мірою стосується й України. Вже в ході полеміки М. Драгоманова з Б. Грінченком на початку 90-х років XIX ст. слово "націоналізм" використовувалося як у нейтральному значенні, так і в негативному контексті, як синонім "шовінізму, виключності й реакції"¹⁸. Гостра ідеологічна полеміка в українському русі на початку XX ст. призвела до того, що націоналізм почали ототожнювати лише з крайніми виявами національної свідомості і відповідними політичними й ідеологічними явищами. В радянські часи ця традиція зміцнилася, але тоді під ярлик націоналізму потрапляли й всі неузгоджені з державною ідеологією прояви національної свідомості.

Зрештою, слово "націоналізм" стало вживатися і як ідеологічний ярлик, і як публіцистичний термін, значення якого трактується часом надзвичайно широко. Ситуація ускладнюється й тим, що з'явилися слова — "сателіти", які часом ототожнюються зі словом "націоналізм", а інколи підмінюють його.

Націоналізм, патріотизм, шовінізм

Слова "патріотизм" і "шовінізм" увійшли в європейські мови в ту ж історичну епоху, що й слово "націоналізм". Якщо останнє поступово поповнило арсенал суспільствознавців, то два перших й надалі залишаються здебільшого у сфері публіцистики, літератури, побутової свідомості, причому, якщо ще виникають певні дискусії щодо змісту поняття "націоналізм", то "патріотизм" і "шовінізм", на перший погляд, належать до усталеніших категорій.

Найбільше плутанини має місце зі словами "націоналізм" і "патріотизм". П.І. де Голль пояснював відмінність між ними досить просто: "Патріотизм — це коли на першому місці стоїть любов до власного народу. Націоналізм -- це коли на першому місці стоїть ненависть до інших народів". Ця невибаглива, ефектна емоційна формула була б цілком достатньою для побутового рівня свідомості, однак, очевидно, науковий аналіз потребує більшого.

Іноді слова "націоналізм" і "патріотизм" вживаються як синоніми. Щоправда, "патріотизм" традиційно сприймається як поняття вищої моральної ваги, в той час як "націоналізм" має смислову "тінь", підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо. В будь-якій країні "патріот" і "патріотизм" шануються, а "націоналіст" і "націоналізм" матимуть у кращому випадку нейтральне і дуже рідко позитивне ставлення (останнє пов'язане з належністю до певних політичних сил). Очевидно, відмінність між цими поняттями має суто моральний, етичний контекст. Без нього буде очевидним, що будь-який патріот не може не бути націоналістом.

Втім, можна знайти смислові відтінки, які дають змогу на аналітичному рівні простежити відмінність між "патріотизмом" і "націоналізмом". Американський дослідник Луїс Снайдер пропонує такий варіант:

1) "патріотизм" стоїть ближче до таких понять, як батьківщина, країна, місце народження, він відображає любов до країни. "Націоналізм" оснований на комплексі почуттів, адресованих нації;

2) "патріотизм" більше пов'язаний з емотивною сферою, почуттям відданості власній країні, готовності служити їй. "Націоналізм" має інше психологічне "навантаження", турбується переважно проблемами незалежності і єдності певної нації;

3) хронологічно-історично патріотизм — це явище, набагато старше за націоналізм. Патріотизм існував з найдавніших часів, коли тільки почали вироблятися певні форми суспільної організації людства. Націоналізм — відносно недавній феномен;

4) за своєю природою патріотизм не має агресивного характеру, це почуття, спрямоване на захист. Націоналізм не відривний від таких категорій, як сила, влада. Він узаконює застосування сили для того, щоб утримати єдність нації для зовнішньої експансії, він пов'язаний з агресією¹⁹.

В сучасну епоху, вважає Л. Снайдер, націоналізм поступово заступає місце патріотизму на світовій арені в зв'язку із зростанням конкуренції між націями.

Автор класичних праць з теорії націй й націоналізму, англійський вчений Е. Геллнер вважав націоналізм "дуже специфічним різновидом патріотизму, тим, що стає повсюдною й домінантною силою лише за певних суспільних умов і панує лише в новітні часи"²⁰. При цьому слово "патріотизм" він використовував як відповідник терміна "лояльність", "відданість". В такому значенні патріотизм існував з давніх давен. Його семантична історія починається власне в давній Греції (громадянський патріотизм полісів та панеллінський патріотизм) і в давньому Римі, і в середньовіччі (локальний, становий та ін. патріотизми) тощо.

Про це згадує англійський історик Ілія Кедорі, коли пише про те, що націоналізм, патріотизм і ксенофобія нерідко змішують в одне ціле під гаслом "націоналізм", хоча останні належать загалом до сфери почуттів, тоді як перший — суто ідеологічний феномен. Патріотизм і ксенофобія — це універсальне явище. "Патріотизм, — зауважує він, — відданість певній країні, групі чи інститутам, готовність захищати їх, це почуття відоме всім людям; те ж можна сказати й про ксенофобію, тобто відразу до іноземця, чужинця, небажання приймати його до своєї групи"²¹. Ані ксенофобія, ані патріотизм не потребують, на думку І. Кедорі, теоретичного підґрунтя і відповідної політики. Націоналізм, на відміну від них, — це цілісна доктрина, яка веде до певного типу політики. І водночас це не універсальний феномен, а лише продукт європейської думки останніх 150 років.

Слово "шовінізм" виникло як відповідник екстремальної форми патріотизму, в найзавершенішому вигляді висловленої в образі полковника наполеонівської армії Ніколя Шовена де Рошфор, прізвище якого було використане для поєменування терміну. Згодом публіцистика змінила акценти — шовінізм став ближче до екстремального націоналізму, ксенофобії, національної та расової нетерпимості.

Шовінізм може виникнути в будь-якій країні, в будь-якій нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Англії виник власний варіант шовінізму — "джингоїзм", у Сполучених Штатах Америки — ідея "стовідсоткового американця", під час першої світової війни країни Європи захльоснула хвиля

шовінізму на рівні державної політики, всесвітньовідомим став великодержавний російський шовінізм.

Щодо природи і змісту шовінізму особливих дискусій не виникає – загальновизнаним є ставлення до нього як до екстремістської форми свідомості, параноїчного світосприйняття, яке іноді набуває гротескних форм. Прикладом шовіністичної психопатії став такий випадок: у листопаді 1975 р. 45-річний японський письменник, один з реальних претендентів на Нобелівську премію з літератури Юко Мішіма заподіяв собі характерні для того, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині. Зауважимо, що певною частиною японців цей вчинок був сприйнятий схвально.

Отже, провести певну межу між поняттями "націоналізм", "патріотизм" і "шовінізм" цілком можливо. З одного боку, вони нібито відокремлюють різні ступені "інтенсивності" певного соціально-психологічного феномену. Іноді вони стосуються дещо відмінних політичних явищ. В науковій мові і в мові публіцистики, політики, побутовій вони вживаються в різних значеннях залежно від контексту. Проте очевидно є їхня спорідненість, оскільки стосуються вони однієї сфери – буття націй. Межа між ними є умовною як у суспільній практиці, так і в термінології. Залежно від конкретної історичної ситуації "найшляхетніший" патріотизм може перетворитися на шовінізм, який зацікавлена сторона здатна охарактеризувати як історично зумовлений, прогресивний націоналізм, який, в свою чергу, є проявом патріотизму, — і так далі, без кінця.

Зрозуміло, в науковій термінології ці слова здебільшого мають нейтральне значення. Мабуть, слід погодитися з тим, що в модерну епоху і патріотизм, і шовінізм стали проявами глобальнішого явища — націоналізму. В домодерні часи також можна знайти чимало прикладів "патріотизму" і "шовінізму", проте вони стосувалися і домодерних форм суспільної організації, тобто, були донціональними, стосувалися інших форм людської організації й інших форм групової лояльності. Зрештою, й нині ці поняття використовуються в "позанаціональному" контексті. З розвитком феміністичного руху популярним стало поняття "чоловічий шовінізм", корпоративність певних професійних верств породила вислів "професійний патріотизм", побутують такі вислови, як "патріот свого міста", краю, справи тощо.

На слушну думку Карла Поппера, дати назву феноменові ще не означає зрозуміти його. Погодившись з нею, продовжимо її — якщо знайдено назву — процес пізнання розпочато. Простежуючи історію слів "нація" й "націоналізм", ми не лише збагачуємо свою ерудицію, а й поглиблюємо розуміння надзвичайно складних, поліфункціональних і поліморфних явищ, які кардинальним чином позначилися на розвитку людства в новітню епоху.

¹ Connor W. Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group... // Hutchinson J. and A. Smith (ed.) Nationalism. - Oxford; New York, 1994. - P. 38.

² Kemilainen A. Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification. - Juvaskyla, 1964. - P. 21.

³ Kedourie E. Nationalism. - London, 1960. - P. 13-14.

⁴ Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. — Cambridge; London, 1993. - P. 4.

⁵ Kemilainen A. Op. cit. — P. 55.

⁶ Seton-Watson H. Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nation and the Politics of Nationalism. - London, 1977. - P. 7.

⁷ Shaffer B. Faces of Nationalism. New Realities and Old Myths. - New York, 1972. - P. 14.

- ⁸Connor W. Op. cit. - P. 328.
⁹Greenfield L. Op. cit. - P. 6.
¹⁰Connor W. Op. cit. - P. 38.
¹¹Kemilainen A. Op. cit. - P. 26.
¹²Renan Ernest. Qu'est-ce qu'une nation? // J. Hutchinson and A. Smith (ed.). Nationalism. - P. 17-18.
¹³Див. докладніше: Ціпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. - К., 1998. - С. 212-249.
¹⁴Deutsch K. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality. - Cambridge, 1953. - P. 5.
¹⁵Kemilainen A. Op. cit. - P. 49.
¹⁶Hyslop B. F. French Nationalism in 1789 according to General Cachiers. — New York, 1934. - P. 22.
¹⁷Kamenka E. (ed.). Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea. — New York, 1976. - P. 8.
¹⁸Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994.
¹⁹Snyder L. Varieties of Nationalism. A Comparative Study. - Hisdale, 1976. - P. 42-43.
²⁰GeIIner E. Nations and Nationalism. - Oxford, 1983. - P. 138.
²¹Kedourie E. Nationalism. — London, 1960. — P. 72.